عیلم و دین ... 3 ...
نووسینی: ئالبێرت ئاینشتاین

ئەم گوتارە لە هزر و بیرەکانی ئاینشتاین لە لاپەڕەکانی ٤١-٤٩دا هاتووە. بەشی یەکەمی لە نیشانەیەکی Princeton Theological Seminary لە ١٩ی ئایاری ١٩٣٩ وەرگیراوە.

کوردااندنی لە ئینگلیسییەوە: طاهر طیب أحمد – پسپۆر لە وەرگێڕان

- یەك

لەو سەدەی ڕابرد و لە بەشێکیش لە سەدەی پێشتریش، وا باو بوو کە ململانێیەکی هەندە توند لە نێوانی زانست و باوەڕدا هەیە کە ناکرێت خاو بکرێتەوە. ئەو هزرە ڕۆشنانە وای بە دەچوون کە دەکرا زانست بە شێوەیەکی کاریگەر لە جێی باوەڕ بچەسپابا؛ چونکە ئەو باوەڕەی لە سەر بنەمای عیلم نەچەسپێت ئەفسانەیە، بۆیە دەبێت بەرپەرچ بدرێتەوە. بە گوێرەی ئەم تێگەیشتنە، تاکە ئەرکی پەروەردە ئەوە بوو کە دەرگەی بیرکردنەوە و زانست واڵا بکات و ئەرکی قوتابخانەش، وەك ئەرگانێکە دیاری پەروەردەکردنی خەڵکی، ئەوە بوو کە بە شێوەیەکی تایبەت بەرەو ئەو ئاقاریدا بەوات.
ڕێنگە مرۆڤ بە دەگمەن بتوانێت هەڵوەستەیەکی عەقڵانی کرچ و کاڵی لەم شێوە، ئەگەر هەبێت، بدۆزێتەوە؛ چونکە هەموو هۆشمەندێك، یەکسەر دەزانێت کە ئەم هەڵوەستە ڕاگەیاندنە کارەکی تاکلایەنە و فرە نەوازەیە و وەك ئەوەیە کە توێژینەوەیەك بە پەردە و ڕووت بەو مەبەستە بەیان بکرێت تا مێشکی کەسێك بشواتەوە و بە شێوازی سرووشتی و ئاسایی بە کەسە توێژەرەکەی ئاشنا بکات.
خێرا دەشێت متمانە پێهێنان باشتر بێت ئەگەر توێژینەوە بە پێی ئەزموون و بیرکردنەوەیەکی ڕۆشن بکرێت. بۆیە پێویستە مرۆڤ، بە پەراوێز، لە سەر ئەم خاڵە، دەگمەن ئەوپەڕی هزرمەندیدا بگونجێت. خاڵی لاوازی ئەم هزرە ئەوەیە کە ناکرێت ئەو جۆرە متمانەیەی بە سەپاندنی ڕەفتار و بڕیارەکانمان پێویستن، تەنیا بەم ڕێگە زانستییە ڕەقەدا بدۆزرێتەوە.

ئاخر ڕێچکەیی زانستی ناتوانێت شتێك لەوە پتر فەر بکات کە

ڕاستییەکان چ پەیوەندییان بە یێکەوە هەیە و چۆن وەبەر کاریگەری یێکتری دەکەون. ئومێدی وەدەستهێنانی ئەم زانستە بابەتییە لووتکەیێکە مرۆڤ دەتوانێت بیگاتێ و دڵنیام ئێوەش چاوەڕێی ئەوە لە من ناکەن کە ئەو دەستکەوت و ئەو کۆششە پاڵەوانەتییەی مرۆڤ لەم بوارەدا دەیکات، بە کەم بنرخێنم. بە هەمان شێوەش دیارە کە زانستی (چییە – what is) ڕاستەوخۆ دەرگەی (پێویستە چ بێت what should be) ناکاتەوە. پیاو دەتوانێت ڕوونترین و توکمەترین زانستی چییەی هەبێت بەڵام نەتوانێت لە پێویستە چ بێت، ئامانجی مرازە مرۆییەکانمان کەم بکاتەوە. زانستی بابەتی ئامێرێکی بە هێزی ڕاپەڕاندنی هەندێك ئامانجی دیارکراومان بۆ فەراهەم دەکات، بەڵام دەبێ ئەوپەڕ ئاوات و شەیدابوونی توێژینەوە لە سەرچاوەیێکی دیکەوە بێت. پێویستە مشتومڕ لە پێناوی ئەو بۆچوونە بکەین کە بوون و چالاکی ئێمە تەنیا لە ڕێی نیشان کردنی ئامانج و بەهایە بابەتییەکانەوە مانای دەبێت. بەم پێیە دەزانین کە ناسینی ڕاستی تا ئەم ڕادەیە قەشەنگە، بەڵام خۆ ئاستی کارکردنی هێندە کەمە کە ناتوانێت، وەك ڕێ نیشاندەر، نە پاکانە بۆ خودی ناسینی ڕاستی بکات و ناشتوانێت بەهای هومێدە تایبەتەکانی ئەو ناسینە بسەلمێنێت. جا لەبەر ئەمە، ئێم□ ل□□ر□ تووشی بەربەستەکانی چەمکێکی ژیرانەی پاراوی بوونی خۆمان دەبین.

سەرباری ئەمەش نا بێت ئەوە بگریمێنین کە بیرکردنەوەی ژیرانە ناتوانێت بە هیچ چەشنێك کار لە دروست بوونی بڕیارە ئامانجدار و ئەخلاقییەکاندا بکات. کاتێك کەسێك دەگاتە ئەو ڕاستییەی کە ڕەنگە هەندێك هۆی سوودمەند هەبن مرۆڤ بە ئامانج بگەیێنن، ئەو کات ئەو هۆیانە دەبنە مەبەستێك. زیرەکی هاوپەیوەندی نێوانی هۆیەکان و ئامانجەکانمان بۆ ڕوون دەکاتەوە. بەڵام بیرکردنەوە، بە تەنێ، نە دەتوانێت وامان لێبکات لە کڕۆکی ئامانجەکانمان بگەین نە پێشی دەکرێت بنچینەی ئامانجەکانمان بۆ ئاشکرا بکات. تا بشێین ئەو ئامانجە بنچینەیی و قڕسێنەرانە ڕوون بکەینەوە و بشتوانین بە خێرایی لە ڕێچکۆڵەی ژیانی س□رزداری تاکەکاندا بیانسازێنین، دەبێت دین ئەو ئەرک□ □اپ□□□نێت و لە ژیانی کۆمەڵایی□تی مرۆڤدا بیچەسپێنێت. چونکە ناکرێت ئەم جۆرە ئامانجە بنچینەییانە تەنیا بە هۆی عەقڵەوە بەیان بکرێن و ڕاست بناسرێن، بۆیێ ئەگەر کەسێك بپرسێت ئایا دەسەڵاتی ئەم جۆرە ئامانجە بنچینەییانە لە کوێڕا دێن؛ دەشێ کەسێکی دیکە لە وەڵامدا بڵێت: ئەمانە لە ناو کۆمەڵگەی دروست و لە شێوەی نەریتی هێزدار هەنە و کار لە ڕەفتار و ئاوات و بڕیارەکانی تاکە کەسەکانی ناو ئەو کۆمەڵە دەکەن. ئەوانە هەر هەنە

و هەر دژین و پێویستییان بەوە نییە کە بە ڕاست بناسرێن. ئەمانە لە ڕێی خۆ پیشاندانەوە دروست نابن بەڵکوو لە ئەنجامی ئەو شۆڕشانەوە پەیدا دەبن کە کەسایەتییە هێزدار و دەسەڵاتدارەکان بەرپایان دەکەن.
پێویست ناکات هەوڵی بە ڕاست ناسینیان بدرێت؛ بەڵکوو لەبری ئەوە، دەبێ کۆشش بکرێت تا بە سادەیی و ڕەوانی هەستییان پێ بکرێت.

باڵاترین بنەماکانی پێشبینی و بڕیارەکان لە ڕێگەی نەریتی ئایینەکانی جوولەکە و دیانەکانەوە دراومانەتە. ئامانجەکی گەلێك باڵایە کە ئەمە، بەم هەموو بەهێزییەی خۆمان، تەنیا ئەمە بتوانین کە فرێ بە ناتەواوی پێبگەین، بەڵام خۆ ئەم ناتەواوییەش بناغەیەکی توکمەی ئامانجەکان و قەبڵاندنەکانمان دەڕەهێنێت. ئەگەر یەکێك ویستبێتی ئەو ئامانجە لە ناو جغزە دینییەکەی دەربێنێت و تەماشای لایەنە مرۆییە ڕووتەکەی بکات، دەلوێت ئەو مرۆیە بەم شێوەیە بەیانی بکات: گەشەکردنی ئازاد و بەرپرسیارییەتی تاکە کەس، ڕەنگە بە جۆرێك لە جۆرەکان تواناکانی بە ئازادی و شادمانییەوە لە خزمەتی هەموو مرۆڤایەتی دابنێت. ئەرێ وەك ئەوەی بە زمانی ئایینی یەژن، ئێمەمانان هەموو وەچەی یەك باوك نینە؟ لە ڕاستیدا، تەنانەت خودازێدکردن divinizationی مرۆڤ، وەك هەمگەلێکی ئەندێشەیی abstract totality، لە هەناوی ئەو نموونەییەدا پەیدا نییە. ڕاستی ئەوەیە کە تەنیا تاکی مرۆڤ ڕۆحی دراوەتێ و چارەنووسی باڵای هەر تاکە کەسێك ئەوەیە کە خزمەت بکات نەك فەرمان بگێڕێت یان بە هەر ڕێگەیەك بێت خۆی بسەپێنێت.

ئەگەر کەسێك لەبری کەرستە تەماشای شێوە بکات، ئەو جار دەتوانێت ئەم وشانە وەك دەربڕینی هەڵوێستی بنەڕەتی دێمۆکراتی وەربگرێت. بە پێی تێگەیشتنی زاراوەکە، دێمۆکراتی ڕاستەقینە دەتوانێت، بە لایەنی کەم، هەندەی پیاوەکی دیندار، نەتەوەکەی بپەرستێت.
جا لە ناو ئەم هەموو کێنوبەینەدا، دەبێت فرمانی پەروەردە و قوتابخانە چ بێت؟ پێویستە یارمەتی هەرزەکار بدەن تا گەشە بە جۆرە هزرێك بکات و وای لێبێت لەم چەشنە دەستمایە بنچینەییانە تێبگات و لە لای خۆی وەك (بای هەناسەی) لێ بێت. فێرکردن بە تەنیا نەشێت ئەوە بکات.
کە کەسێك لەبەر چاوی کەسێکی دیکەوە، باوەڕ بەم بنەما باڵایانە دەنێت و دەگەڕێ بنەماکانی ژیان و گیانی سەردەمی ئێستاماندا بەراوردیان پێ دەکات، وەك ڕۆژی ڕووناك، بۆی ئاشکرا دەبێت کە

مرۆڤی ژیارمەند civilized mankind لە مەترسییەکی گەورەدا دەژیت، لە دەوڵەتە تۆتالیتارییەکاندا دیارە کە خودی فەرماندارەکان خۆیان گیانی مرۆڤایەتی وێران دەکەن. نەتەوەپەرستی و ڕەگەزپەرستی و سەرکوتکردنی تاکەکان لە ڕێی ئابوورییەوە، لایەنێکی دیکەن کە گەورەترین هەڕەشەی خنکاندنە لە نەریتە هەرە جوانەکانی مرۆڤایەتی دەکەن.

لە ڕاستییەکدا دیارە ئەم مەترسییە چەندە دژوارە، ئەویش ئەوەیە کە لە ناو بیرمەنداندا بڵاو دەبێتەوە و گەلێك توێژینەوەی تر هەنە تا بزانن چۆن ئەم مەترسییە بڕەوێننەوە – هۆیەکانی بواری سیاسەتی نیشتمانی و سیاسەتی نێو نەتەوەیی و یاسازی و بە گشتیش هەموو ڕێکخراوەکان دەگرێتەوە. بێگومان ئەم کێشانەش فرە پێویستن. دیارە لە کۆندا باپیرانمان شتێکیان زانیوە بەڵام ئەمە فەرامۆشمان کردووە. هەموو ئەو کێشانەی کراون شتیان سەلماندووە، لە هەموویان ئامێری فرە کول بوونە و ڕەنگە هەندێکیان خۆیان ئەو ڕووحە زیندووە بووبن کە لە پەنایانەوە هەبووبن و هانیان دابن. بەڵام ئەگەر شەیدایی چراخ کردنی ئامانجەکە لە ناخ خەماندا چە و پە و بزەز بێت، ئەو کات نابێت درێخی لە دۆزینەوەی هۆیەکانی مسۆگەر کردنی ئامانجەکەمان بکەین و دەبێت بیکەینە هەقیقەت.

- **دوو**

ڕەنگە ئەستەم نەبێت ڕێك بکەوین ئەگەر لە ڕێی عیلمەوە لە یەکتر ببیستین. زانست یەك سەتەیە لە ڕێی بەرنامەی داڕێژراوی هزریەا دەیەوێت دیاردە هەستپێکراوەکانی ئەم دنیایە تا بکرێت لە نێو کۆمەڵگەیەکدا ڕێك بخات. بۆ ئەوەی نەترسانە دایبڕێژم دەڵێم – ئەمە کێشەکە لە پەناوی دووبارە دروست کردنەوەی وجود لە ڕێی وێنا کردنەوە، دەکرێت. بەڵام کە لە خۆم دەپرسم ئەرێ دین چییە؟ ناتوانم بە ئاسانی بیر لە وەڵامێك بکەمەوە و تەنانەت ئەگەر ئەو وەڵامەش بدۆزمەوە کە دەشێت لەم چرکە تایبەتەدا قەناعەتم پێی هەبێت، بەڵام خۆ من هەر لەم قەناعەتە دام کە لە هیچ دۆخێکدا ناتوانم، بە زرەکەش بێت، هزری هەموو ئەوانەی بایەخێکی زۆریان بەم پرسیارە داوە، بە یەکتر بگەیەنم.

لە پێشدا، لەبری ئەوەی بپرسم ئایین (دین) چییە، دەبێ پەسندم بێت و بوێرم لە خۆم بپرسم: چنە ئەو تایبەتمەندیانەی کەسێك هەندە گەورە دەکەن تا وام لێبێت ئەو کەسە بە دیندار بزانم؟ بە بۆچوونی من، ڕۆوشەنبیری دینی، دەبێت بە هەموو توانایەکانییەوە، خۆی لە

کەت و بەندی ئارەزووە خۆپەرستەکانی دەرباز کردبێت و هەر خەریکی ئەو هزر و هەست و ئامانجانە بێت کە لە سەرووی بەها کەسی superpersonalvalueدا هەیە. واتا ئەوەی بە گرینگی دێتە بەر چاوم هێزی کەڵەکی ئەم تایبەتمەندییە باڵایە و قووڵی ئەو قەناعەتەیە کە بە واتای باڵادەستییەوە بەستراونەتەوە، بە ئەوەی بایەخ بەوە بدرێت ئایا هیچ کۆششێك دەکرێت تا ئەم قەناعەتە دەگەڵ بوونەوەرێکی مەزدا(خوا)ییدا یەك بکرێن، چونکە ئەگەر وا نەبێت، ناگونجێت کە بودا و سپینۆزا بە کەسایەتی دیندار بژمێرین. جا بەم پێیە، کەسی دیندار بەو واتایە دیندارە کە هیچ گومانی لە گەوراتی و بەرزاتی ئەو شتە بەرزانە و ئەو ئامانجانەدا نەبێت کە نە پێویستیان بە بنەمایەکی عەقلییەوە هەیە و نە دەشتوانن ئەو بنەمایە هزرییە بە دەست بێنن. ئەوانە زەروورەت و (هەقیقەت matter-of-factness)ن وەك خودی خۆیان هەنە. بەم تێگەیشتنە، دین کۆششێکی هاوزەی زەمانە، بە مەبەستی تێگەیشتنێکی ڕەها و ڕوونی ئەم بەها و ئامانجانە مرۆڤ دەیکات و بە بێ پسانەوە بەهێزتر و کاریگەرییان پتر دەکات. ئەگەر کەسێك بە گوێرەی ئەم پێناسەیە بە دین و بە عیلم قایل ببێت، وا پێدەچێت ئەو کات ململانێی نێوانیان نەکردە (موستەحیل) بێت. لە لایەکی تریشەوە، دین، تەنیا، بایەخ بە هەڵسەنگاندنی هزر و کرداری مرۆڤ دەدات: ناتوانێت نە قسەی ڕاست و نە پەیوەندییەکانی نێوان ڕاستییەکان بسەلمێنێت. بە پێی ئەم ڕاڤە کردنەش، پێویستە هەموو ئەو ململانێیانەی لە ڕابردوودا لە نێوان دین و عیلمدا هەبووە بگەڕێنینەوە بە ناتێگەیشتنی ئەو دۆخەی کە لە پێشتر باس کراوە.

بۆ نموونە، ململانێ لەوەوە گڕ دەگرێت کە کۆمەڵێکی دیندار لە سەر ئەوە مکوڕ دەبن کە هەموو ئەو قسانەی لە ئینجیلدا تۆمار بووە، ڕاستن. ئەمەش ئەوە دەبەخشێت کە دین دەست لە کاروباری زانست وەردەدات. شەڕی کەنیسە دەگەڵ گالیلیۆ و دارۆن لە سەر ئەو هزرە(مەزەب)یانە بوو. لە لایەکی دیکەشدا، نمایندە زانستییەکان گەلێك جار کۆششیان دا لە سەر بنەمای ڕێچکەیەی زانستییەوە بگەنە چەند حوکمێکی بنچینەیی تایبەت بەو بەها و ئامانجانە و ئەتر لەم ڕێیەدا خۆیان بە بەرهەڵستکاری دینی دانا. هەموو ئەم ململانێیانە لە ئەنجامی هەڵەی کوشندەدا هەڵقستنەوە.
ئەمەستا، هەر چەندە تخوبەکانی دین و عیلم بە ڕەهایی لە یەکتری جودا بوونەتەوە، بەڵام هەشتا پەیوەندی توندیان بە یەکەوە هەیە و بە چێیش کار لە یەکتریدا دەکەن و پشتیش بە یەکتری دەبەستن. هەر چەندە ڕەنگە دین ئامانجەکە دیار بکات، لە هەشتاکە، دین، بە مانای بەرفرەوانەوە، لە میانی ڕاپەڕاندنی ئەو ئامانجانەی کە بە خۆی

سازی داون، لە عیلم فێر دەبێت. ئەم چەشنە هەستە لە کێشی دینەوە دەردەپەڕێت. ئەو ڕێنماییانەی کە لە دنیای وجوددا پەیڕەو دەکرێن ئەوانەن کە ئاقڵانەن و عەقڵ تێیان دەگات و پەیوەندییان بە باوەڕ بە دەرفەتەوە هەیە. ناتوانم بیر لە زانایەکی ڕاستەقینە بکەمەوە کە ئەم باوەڕە بتەوەی نەبێت. دەشێ دۆخەکە لە ڕێی وێنەیەکەوە دەرببڕدرێت: عیلم بێ دین ئیفلیجە و دینیش بێ عیلم کوێرە.

چونکە لە سەرە جەختم لەوە کردووەتەوە کە لە ڕاستیدا ناکرێت ململانێیەکی ڕەوا لە نێوانی دین و عیلم بقەومێت، پێویستە لێرەدا ئەم جەخت کردنەوەیەم لە سەر خاڵێکی بنەڕەتیدا دووبارە ڕاست بکەمەوە و ئاماژە بە دەقە کارایەکانی دینە مێژووییەکان بدەم. ئەم تایبەتمەندییەش پەیوەندی بە چەمکی یەزدان(خودا، اللـه، God)ەوە هەیە. لە سەرەتای گەشەی ڕووحی مرۆڤدا، ئەندێشەی مرۆڤ لە هزری خۆیدا چەندەها خودای داهێنا کە دەبوو بە ویستی خۆیان دیاردەی دنیا بسازێنن و بە هەر ڕادەیەکی خۆیان گەرەکیان بێت کاری تێبکەن. مرۆڤ ویستی لە ڕێی جادوو و پەرستنەوە ڕەفتاری ئەو خوداوەندانە لە بەرانبەری خۆیدا بگۆڕێت. بیرۆکەی خودا کە ئێستەکە دەگوترێتەوە، بەهادارتر کردنی چەمکە کۆنەکەی خوداوەندەکانە. بۆ نموونە، بەرجەستەی anthropomorphic کەسایەتییەکەی لەو ڕاستییەدا دەردەکەوێت کە مرۆڤ لەبەر بوونەوەرێکی خوایدا دەپاڕێنەوە و نزای لێ دەکەن تا مرازەکانیان بۆ فەراهەم بکات. بە ڕاستی، کەس نییە نکووڵی لەوە بکات کە چەمکی بوون the Idea of Existence خودای هێزدار و بە توانا و داد و سوودبەخشی گشتی omnibeneficent دەتوانێت دڵی مرۆ بداتەوە و یارمەتی بدات و ڕێنمایی بکات و هەروەها، بە هۆی سادەییەکەیەوە مێشکی لە هەر هەمووان پتر گەشە نەکردوو دەتوانێت بیگاتێ. بەڵام لە لایەکەی تریەوە، خاڵی فرە لاواز هەنە بە خودی چەمکەکەوە بەستراونەتەوە و لە سەرەتای دیرۆکەوە تا ئەمڕۆ هەست بە ئازارەکەی دەکرێت. واتا ئەگەر ئەم بوونەوەرە داهێنەر بێت، ئەو کات دەبێت هەموو ڕووداوێك، بە کردەوەکانی هەموو تاکەکان و هزری هەموو تاکەکان و هەستی هەموو تاکەکان و هەموو ئامانجەکانیشیانەوە، لە سەر تا بن هەموو کاری خودا بن؛ جا چۆن دەگونجێت ئەو کات بیر لەوە بکەینەوە کە مرۆڤ لە ڕەفتار و بۆچوونەکانی لە بەر دەستی ئەم خودایە مازنەدا بەرپرسیار بکەین؟ لە دۆخێکی ئاوادا، کە فەرمانی تەمێ و پاداشت دەدات، خۆی بە ڕادەیەك حوکمی خۆی دەدات. چۆن دەشێت ئەمە دەگەڵ ئەو میهر و چاکەیەدا ڕێك بکەوێت کە وەپاڵ خۆی دراوە؟

هەی سەرەکیی ململانێیەکانی ئەم سەردەمە کە لە نێوانی پێگە دینییەکان و ناوەندە زانستییەکاندا هەنە لەم چەمکەی خوداییەکی کەسییەوە پەیدایە. ئامانجی عیلمە ئەو ڕەسایە گشتییانە دیار بکات کە پەیوەندی چشتەکان و ڕووداوەکان لە نێو کات و شوێندا دەچەسپێنن. دەبێت بزانن کە ئەم ڕەسایانە یان ئەو قانوونە سرووشتییانە، بە چەندوچوون، ڕەوایی گشتییان پێویستە، نەك سەلماندن. ئەمە خۆی تەنیا بەرنامەیەکە و باوەهێنان بە جێبەجێ کردنی، لە بنەڕەتدا، تەنیا هەر نیمچە سەرکەوتنەکی بەدیهێناوە. بەڵام خۆ ئەستەمە کەسەك بدۆزیتەوە کە نکووڵی لەم سەرکەوتنە لاوەکییە بکات و بە خۆ فریودانی ئینسان خۆی بناسێت. لە ڕاستیدا، ئێمە لە سەر بنەمای ئەم جۆرە قانوونە دەتوانین، تا ڕادەیەکی زۆر لە هەندێك بواری دیاردا، بە پوختی، پێشبینی ڕەفتاری دیاردە کاتییەکان بکەین و دەنیا بین کە لە قووڵایی وشیاری مرۆڤی هاوچەرخدا قەتیسماوە، جا با هەر بە زۆرەکە (بە ئاستەم) لە دەقی ئەو یاسایانە گەیشتبێت. تەنیا ئەمەی پێویستە بزانێت کە ڕەنگە سووڕانەوەی هەسارەکان دەنێو پەرگانەی ڕۆژەدا Solar System، پێشوەختە، تا بڕێی بە ڕاستی لە سەر بنەمای چەند یاسایەکی سنووورداری سادە بپێورێن. بە هەمان شێوەش، با بە هەمان پوختەییش نەبێت، دەکرێت پێشوەختە شێوازی کار کردنی ماتۆڕێکی کارەبایی یان سستەمەکی وەشاندن یان دەزگایەکی بەتەڵ بژمێردرێت، تەنانەت لە کەلکەڵەی پێشڤەچوونەکانی نێو ڕۆمانێکیشدا هەمان چشت دەکرێت.

بە ئەوەی دەنیا بیت، کە هەژماری ئەو لایەنانەی لە تەڤنار(سیاق)ەکی بەرچاودا بەشداری دەکەن، زۆر بن، لە زۆربەی ئەو دەخانەدا، ڕەبازی زانستی بە هیچمان ناگەیەنێت. دەی تەنیا بیر لە سەقا بکەوە، لەم دەخەدا پێشبینی کەشی چەند ڕۆژێك، پێشتر ناکرێت. کەس گومانی لەوەدا نییە کە ئەمە تووشی پەیوەندییەکی هەبەندی causal connection وەتە بووینەتەوە کە، بە شێوەی سەرەکی، پەیوەندییە هەبەندەکانی لە لای ئەمەدا زاندراون. نەك لەبەر ئەوەی بێت کە سرووشت بە چاکی ڕێك نەخرا بێت، بەیە ئێمە نەتوانین، لەم بوارەدا، بە پوختەیی، پێشبینی ڕووداوەکان بکەین بەڵکو لەبەر ئەوەیە کە بنەماکانی کارکردنیان گەلەکن.

ئێمە زۆر کەم چووینە ناو قووڵایی ئەو شیرازانەی لە دنیای ئەشتە زیندووەکاندا دەست دەکەون، بەڵام بایی ئەوە قووڵ چووینە کە، بە لایەنی کەم، بتوانین هەست بە حوکمی پێویستی چەسپاو fixed necessity بکەین. پێویست ناکات مرۆ تەنیا بیر لە ڕیزبەندییە

ڕێکخراوەکەی ناو بۆماوە heredity و کاریگەری ژەهرەکانی وەکوو مەی لە ڕەفتاری بوونەوەرە زیندووەکاندا بکاتەوە. ئەوەی لێرەدا هێشتا پێویستە تێی بگەین قووڵایی پەیوەندییە گشتییەکانە، نەك ئەوەی خودی زانستیی ڕێکخستنەکە بۆ خۆی بێت. تا مرۆ پتر لە ڕێکی بابەتی هەموو ڕووداوەکان ئاو بخواتەوە، قەناعەتی توندتر دەبێت بەوەی کە هیچ کەلەنێك لەم ڕێکییەی بابەتەکان نەماوە تا ببنە هۆی ئەوەی کە سرووشتێکی جیاواز پەیدا بکەن. لە لای ئەو مرۆیە نە حوکمی ئیسان و نە حوکمی ئاسمان هیچیان وەکوو هۆیەکی جودای ڕووداوە سرووشتییەکان نابن. تا دڵنیا بیت، بنەمای ئەوەی کە ڕووداوە سرووشتییەکان بە فەرمانی خودا ڕوودەدەن، ناکرێت هەرگیز لە لایەنی زانستەوە، نکووڵی لێ بکرێت، چونکە ئەو بنەمایە دەتوانێت هەمیشە لەو بوارانەدا خۆی بگرێتەوە کە هێشتا زانست سەرەدەری لێیان نەکردووە.

بەڵام من لەو قەناعەتەدام ئەم چەشنە ڕەفتارەی کە نمایندە دینییەکان پەیڕەوی دەکەن نەك هەر تەنیا بێ بایەخن، بەڵکوو کوشندەشن. سەبارەت بەو بنەمایەی کە ناتوانێت لە ڕووناکیدا بژیت و هەر لە تاریکیدا دەمێنێتەوە، حەوجێ دەبێت کاریگەری لە سەر مرۆڤ لە دەست بدات و زیانێکی بێ شماریش لە مرۆڤ دەدات. مامۆستایانی ئایینی لە خەباتیان لە پێناوی ئەخلاقی چاکدا، دەبێت ئەو دامەزراوەیان هەبێت کە بتوانێت واز لە هەندێك بنەمای خودایەکی تایبەت a personal God بێنێت، واتا واز لەو سەرچاوەیەی ترس و ئومێد بێنێت کە لە ڕابردوودا دەسەڵاتێکی بەربڵاوی بە قەشەکان ڕەهاندبوو. لەمیانی ڕاپەڕاندنی ئەرکە ئایینییەکانیادا، دەبێت سوود لەو هێزانە وەربگرن کە دەتوانن چاکە و ڕاستی و جوانی لە ناخی خودی مرۆڤایەتیدا بچێنن. تا دڵنیا بیت، ئەمەیان ئەرکێکی گەڵێك بەهادار ترە، بەڵام بە بەراورد گەلێك ئەستەمترە. (ئەم هزرە بە شێوەیەکی قەناعەتپێکەر، لە کتێبەکەی هەربرت سامووێڵی، باوەڕ و کردەوە، دا هاتووە.) پاش ئەوەی مامۆستایانی ئایینی کرداری پاڵاوتنە باسکراوەکە تەواو دەکەن، لەو ڕاستییە دەگەن کە شارەزایی عیلمی، دینی ڕاستی باڵاتر و گەورەتر کردووە.

ئەگەر ئازادکردنی مرۆڤ لەو تامەزرۆیی و ترس و ئارەزووانەی کە خودی مرۆڤ دەکەنە کۆیلە، تا ئەو ڕادەیەی کە دەگونجێت، ئامانجی ئایین بێت، سەنگە زانستییەکان دەتوانن هێشتا پتر یارمەتی دین بدەن. هەرچەندە ڕاستە کە ئامانجی عیلمە ئەو ڕێسایانە بدۆزێتەوە کە ڕێدەدەن ڕاستییەکان کۆبکەنەوە و پێشبینییان بکەن، خۆ ئەمەش تاکە ئامانجی نییە. بەڵکوو کۆششی ئەوەش دەکات ئەو پەیوەندییە

دۆزراوانەش بۆ بچووکترین نمرەی هاوبەشی گونجاو کەم بکاتەوە کە لە نێوانی توخمە هزرییـە بە نۆرە سەربەخۆکاندا هەنە. لە دوای ئەم هەموو ماندووبوونەی بە مەبەستی یێککردنی فرەجیاوازییەکانە کە گەورەترین سەرکەوتن وەدەست دێت، لەگەڵ ئەمەشدا، بە ڕاستی هەر خودی ئەم هەوڵەشە کە مر□ق تووشی مەترسی گەورەترین ساهان (وەهم) دەکات. ب□□□ام هەر کەسێکی بەم ئەزم□وونە چڕە، سەرکەوتووە، پێشکەوتووانەی لەم لایەنەوە کراوە، ڕەت دەبێت، ملکەچییە بێ ئەندازەکەی بەرەو هوشیاری دەبات و پێشکەوتنی گەورە لە وجوددا دەکات. لە ڕێی تێگەیشتنەوە، مر□ق تا ڕادەیێکی زۆر لە کۆت و بەندەکانی ئومێد و خواستە کەسییەکانی خۆی ڕزگاری دەبێت و لەوێشەوە ئەم هەڵوێستە خۆڵینە humble لە بەرانبەری گەوراتی ئەو هزرەی کە لە وجوددا بەرجەستە بووە، پەیدا دەکات و ئەویشە، کە لە گەورەترین قووڵایی خۆیدا، مر□قی ناگاتێ. ئەم هەڵوێستەش، بە باڵاترین واتای کە لە وشەیێکدا هەبێت و وەك ئەوەی لێی تێیدەگەم، هەڵوێستی دینییە. جا بەم پێیە وا بۆم دەردەکەوێت کە عیلم تەنیا ئەوە نییە کە بزاوتی دینی لە خاشاکی جەستەبەندی anthropomorphism پاك دەکاتەوە، بەڵکوو هاریکاری تێگەیشتنی ڕووحزەدەی spiritualization دینیی ژیانیشمان دەکات.

تا داهێنانی ڕووحی مر□ق پتر پێش بچێت، پتر دەردەکەوێت کە ڕێی دینداری ڕاست لەوەدا نییە کە لە ژیان بترسێی و لە مردن بترسێی و ئیمانێکی کوێرانەت هەبێت، بەڵکو لەوەدایە خەبات لە پێناوی زانیاری هزری بکەیت. لەم بۆچوونەدا باوڕ دەکەم کە گوتاربێژ دەبێت ببێتە مامۆستا ئەگەر بیەوێت لە ڕاپەڕاندنی ئەرکی پیرۆزی پەروەردەیی خۆیدا، عەدالەت پەیڕەو بکات.

بۆ خوێند□و□ی بەشەکانی تر کلیکی ئێر□ بکەن ....

دیـــن و عیلـــم: دژەوەرن؟ ...

نووسینی: ئالبێرت ئاینشتاین.

کورداندنی: طاهر طيب أحمد – پسپۆر لە وەرگێڕان.

ئەم گوتارە لە The Christian Register لە حوزەیران ١٩٤٨ و لە Ideas and Opinions، لە ١٩٥٤ بڵاو کراوەتەوە.

ئایا دژەوەراتییێکی ئاوا لە نێوانی دین و عیلمدا هەیە کە ناکرێت مرۆڤ بە سەریدا زاڵ ببێت؟ ئایا دەکرێت عیلم دین ڕەش بکاتەوە؟ وەڵامی ئەم پرسیارانە چەند سەد ساڵە ململانێی توند و لە ڕاستیشدا گەرمترین جەنگیان بەرپا کردووە. بە بۆچوونی خۆم، گومان لەوەدا نییە کە لە هەردووك دۆخەکاندا، هەر تێڕامانێکی پاراو جگە لە وەڵامێکی نەرێنی هیچی لێ پەیدا نا بێت. ئەوەی چارەسەرییەکە ئاڵۆز دەکات ئەو ڕاستییەیە کە لەو دەمەی زۆربەی خەڵکی بە ئاسانی بە مەعنای “زانست – عیلم – science” قایل دەبن ئەگەری هەیە کە لە سەر واتای “ئایین – دین – religion” ڕێك نەکەون.

ئەوەی پەیوەندی بە زانستەوە هەیە، ئەوەیە کە ئێمە دەتوانین بۆ مەبەستی خۆمان عیلم وا پێناسە بکەین کە – “هزرکردنەوەیێکی بەرنامەدارە و مەبەستییەتی ئەم پەیوەندییانە بدۆزێتەوە کە لە نێوان شارەزایییە هەستەوەرەکانماندا our sensual experiences هەنە.” زانست science یێکسەر زانین knowledge بەرهەم دێنێت و بە شێوەیێکی ناڕاستـەوخۆش هۆیەکانی کار پەیدا دەکات. ئەگەر ئامانجە دیارەکان لە پێشدا ڕێك بخرێن، ئەوا زانست کاری بەرنامەداری لێ پەیدا دەبێت. زانست، لە ئەرکی دیار کردنی ئامانجەکان و دەرچواندنی جاڕنامەی بەهادار لە پشتێنە تایبەتەکەی خۆی ڕەت دەدات. ڕاستە کە زانست ڕەنگە، تا ئەو ڕادەیەی پەیوەندییە هۆکارەکانی causative connections لەبەر دەستدا بێت، بتوانێت ئەنجامی گرینگ سەبارەت بە سازان و نەسازانی ئامانجەکان و هەڵسەنگاندنەکان وەدەست بێنێت، بەڵام پێناسە جودا و گرینگەکانی تایبەت بە ئامانجەکان و بەها یەکان هێشتا دەستی زانستیان نەگەیشتوو□ تێ.

لە لایێکی دیکەدا، سەبارەت بە دین، مرۆڤ بە گشتی لە سەر ئەوە کۆکن کە ئایین ئومێدەکان و بەها یەکان بە ئامانج دەکات و بە گشتیش، تا ئەو ڕادەیەی کە ڕەفتارێکی زگماکی inherited نەگۆڕی چەشنەکانی

مرۆڤ پێشتر بەی دیار دەکات، ئایین سەودا دەگەڵ بناغەی سۆزی هزرکاری و ڕەفتار کردنی مرۆڤدا دەکات. دین بایەخ بە هەڵوێستی مرۆڤ بەرانبەری سرووشت بە گشتی دەدات و ڕێگەی ژیانی تاکە کەس و جڤاکیش خۆش دەکات و پەیوەندی هاوبەش لە ناو ئینساناندا دروست دەکات. ئایین هەوڵ دەدات دەستکەوتی هەبێت؛ بە پەیدا کردنی دەستکەوتیش سوود لە کاریگەری پەروەردە لە نەریت و لە هەندێك لەو بیرۆکە و چیرۆکە (لاوك و ئەفسانە) بەردەستانە وەردەگرێت کە دەتوانن، هاودەم دەگەڵ هزروەرە پەسند کراوەکاندا، بە ئاسانی کار لە هەڵسەنگاندن و کرداردا بکەن.

ئەم ناوەڕۆکە ئەفساناوییانەیە، یان باشتر بڵێین ئەم هێمایە نەریتییە ئایینییانەنە کە لەگینە ململانێی زانست بکەن. ئەمە لەو دەمانەدا ڕوودەدات کە کەکراوەی ئەم هزرە ئایینییانە قسە لەو بابەتانە دەکەن وا لە ناو پشتێنەی زانستیدانە، کەچی عەقیدە چەسپاندوویانییەتی. لە پێناوی پاراستنی دینی ڕاست، خۆ دوور گرتن لەم جۆرە ململانێیانە فرە گرینگن؛ چونکە لەو بابەتانەوە پەیدا دەبن کە لەمیانی جێبەجێ کردنی ئامانجە دینییەکاندا، هیچ بایەخێکی بنچینەییان نییە. ئەگەر ئەو ئایینە جودایانەی ئێستەکە هەنە لەبەر چاو بگرین و تەنیا لە بنچینە ڕووتەکانیان ورد ببینەوە، مەبەستم ئەوەیە کە ئەفسانەکانیان لە دەربکەین، وایان بە دەچم، لە بناغەدا، هیچیان لە هیچ جیاواز نەبێت، وەك ئەوەی کە لایەنگرانی ڕووانەی “ڕێژەگر – relativistic” و نەرێتزەدەکان (المقلِدون) ئومێد دەکەن کە وابێت. خۆ ئەمەش بێگومان واق وڕ ناکات. چونکە هەڵوێستە ئەخلاقییەکانی هەر نەتەوەیەك، کە پێویستی ئایینی هانی دەدات، هەمیشە بەو ئامانجەیە کە ژیریی و چالاکی کۆمەڵ و تاکەکانیش بپارێزێت و بە هێزی بکات؛ چونکە ئەگەر وا نەکات، ئەوا ئەو کۆمەڵە لە ناو دەچێت. ئەو گەلەی درۆ و فیشار و ناتۆرە و فرتوفێڵ و کوشتن پەسند دەکات، لە ڕاستیدا، ناتوانێت تا زەمانێکی درێژ بژیت.

کە تووشی بابەتێکی دیارکراو دەبێتەوە، بۆی ئاسان نابێت بە ڕۆوشەنی بڕیار بدات چی لا پەسند و گەرەکە و چی دیکەشی لە پێشدایە کە پێویستە خۆی لێ بپارێزێت. کتومت وەك ئەوە ئەستەمە بڕیار بدەین کامە تابلۆ جوانە و کیهان ئاواز خۆشە. ئەمە شتێکە کە ڕەنگە پێژنەکیانە (بدیهیا) گەلەك ئاسانتر لەوە تێی بگەیت کە بتەوێت ژیرانە بە دوایدا بچیت. بە هەمان شێوە، گەورە مامۆستایانی ئەخلاقی مرۆڤایەتی لە هونەری ژیاندا بلیمەت بوون. سەرباری ساکارترین ئەو ڕەسایانەی کە پاراستنی ژیان و خۆ دوورخستنەوە لەو ئازارەی پێویست

نییە ڕاستەوخۆ هانیان دەدەن، هی تریش هەنە ئەمە بایەخی زۆریان دەدەینێ، بەڵام لە ڕاستیدا، بە چاکی دەگەڵ ڕێنماییە بنچینەییەکان نا گونجێن. بۆ نموونە، ئایا دەبێ، بە مەرج، بە دوای ڕاستیدا بگەڕێین تەنانەت ئەگەر لە پێناوی گەیشتنە ڕاستی تووشی نەهامەتی گەورە ببین و قوربانی گەورەتریش بدەین؟ پرسیاری لەم چەشنە زۆرن، کە لە گۆشەنیگایەکی ژیرییەوە، ناکرێت نە بە ئاسانی و نە هەرگیز هەر وەڵام بدرێنەوە. دەگەڵ ئەمەشدا، وا بێی ناچم کە ئەوەی پێی یێژن بۆچوونی "ڕێژەگر – relativistic" ڕاست بێت، جا با سەودا دەگەڵ ئەو بڕیارانەشدا بکات کە گەلێك چەسپاوتر و ئەخلاقیتریش بن.

کە لە گۆشەنیگای فەرمانە دینییە هەرە سەرەتاییەکانەوە زەینی دۆخەکانی ژیانی ئەمەستای مرۆڤایەتی ژیرمەند دەدرێت، مرۆڤ لە بەرانبەری ئەوەی کە دەیبینێت، هەست بە نائومێدییەکی هێندە قووڵ و ئازاربەخش دەکات کە دەیتاسێنێ و کاسی دەکات. چونکە لەو دەمەی کە ئایین هانی خۆشەویستییەکی برایانە لە پەیوەندییەکانی نێوان تاکە کەسان و جڤاکەکاندا دەدات، دەبینین کە ژیانی ڕاستەقینە پتر لە گۆڕەپانی جەنگ دەچێت نەك لە ئۆکێسترایەك بکات. لە هەموو بزووتنەوەیەکی ئابووری و سیاسیدا دەبینین بنەمای ڕێ نیشاندەر ململانێیەکی سەختە لە پێناوی ئەوەی کە هەر کەسە و لە سەر شانی هاوڕێیەکی سەرکەوێت. ئەم گیانەی ڕکەبەری تەنانەت لە قوتابخانە و خوێندنگەکاندا بە زەقی دیارە و هیچ هەستێکی برایەتی و هاریکاری ناهێلێت و هەمووشیان خاش دەکات و دەستکەوت وەك خۆشەویستیی بەرهەمهێنان و کارێکی هزرمەندانە نیشان نادات، بەڵکوو وەك بەرزە – فەی خودی کەسی و ترسان لە نەلێکردن rejection دەری دەخات.

کەسانی ڕەشبین هەنە وا دەزانن کە ئەم چەشنە ڕەفتارە بە زەروورەت زگماکی سرووشتی مرۆڤە؛ ئەمانەی بۆچوونێکی وایان هەیە دوژمنی دینی هەقن، چونکە ئەوانە لە بن لەوانەوە دەڵێن کە ڕێنماکارییە ئایینییەکان تا ئەوپەڕ ئەندێشەیین، بۆیە ناگونجێن ڕێنمایی کاروباری مرۆڤ بکەن. پێدەچێت توێژینەوەی نموونە جڤاکییەکانی پێیان دەگوترێت کەڵتووری کاڵ، بەڵگەیەکی وەتەیان پەیدا کردبێت کە هیچ پێویستی بەم هزرە بەزێك defeatist ـە نەکات. ئامۆژگاری هەر کەسێك دەکەم بایەخ بەم گرفتە دەدات کە کۆسپێیەکی گەورەیە لە ڕێی ئەم جۆرە توێژینەوە ئایینییەدا، تا باسی هیندییەکانی پوێبلۆ Pueblo Indians لە کتێبەکەی روت بێنێدیکت کە ناوی نموونەکانی نەرێت Patterns of Culture ـە بخوێنێتەوە. ئەندامانی ئەم خێلە، لە

سەختترین دۆخەکانی ژیانیاندا، ئەرکێکی سەختیان جێبەجێ کردووە و تووانیویانە گەلەکەیان لە قوڕبەسەری کۆستی ڕووحی ڕکەبەری ڕزگار بکەن و گیانی لێبووردەیی و نەرمی بچەسپێنن و خۆیان لە کاریگەری گوشاری دەرەکی ئازاد بکەن بێ ئەوەی هیچ لە خۆشگوزەرانی خۆیان لە دەست بدەن.

تەفسیری دین، وەك ئەوەی لێرەدا پێشکێش کراوە، ئەوە دەگەیێنێت کە زانست باوڕی بە هەڵوێستی دینی هەیە و ئەمەش پەیوەندییێکە کە لەم سەردەمە کەرستزەدە زاڵەی ئێمەدا، گەلەك پشتگوێ خراوە. ڕاستە کە ئەنجامە زانستییەکان بە تەواوی لە ڕەفتارە ئایینی و ئەخلاقییەکانەوە جودانە، بەڵام هەموو ئەو کەسانەی کە ئێمە قەرداری داهێنانە زانستییە گەورەکانیانین، هەموویان بەو باوڕە ڕاستە ئایینییە ڕەباس ببوون کە ئەم گەردوونەی ئێمە لێی دەژین شتێکی تەواوە و بە پێی ئەو کۆششە ژیرمەندانەیە کە بۆ زانین دەکرێت. ئەگەر ئەم قەناعەتە گەلەك بە سۆزەوە نەبێت و ئەوانەش کە بە دوای زانیندا دەگەڕێن Amor Dei Intellectualisی سپینۆزا هانی نەدابن، ئەستەم بوو بتوانن ئاوا خۆ بەخت بکەن ک□ م□ر□ق ب□ تەنیا وا لێدەکات کە دەستکەوتە مەزنەکانی خۆی وەدەست بێنێت.

دین و عیلم ...

نووسینی: ئالبێرت ئاینشتاین

ئەم گوتارەی ئالبێرت ئاینشتاین لە لاپەڕەکانی 24-28ی بەرگی 9ی نۆڤێمبەری 1930ی گۆڤاری نیویۆرك تایمز New York Timesدا بڵاو بووەتەوە. پاشان لە لا پەڕەکانی 36-40ی ئایدیاز ئاند ئۆپینیەنز Ideas and Opinions ی 1954یش دووبارە بڵاو کراوەتەوە و لە لاپەڕەکانی 24-28ی کتێبەکەی ئاینشتاینیش کە بە ناوی “دنیا وەك چۆن من د□بینم ”The World as I see it هاتووەتە وەشاندن کە فیلۆسۆفیکەڵ لایبری Philosophical Library، لە نیویۆرك لە 1949دا بڵاوی کردووەتەوە.

کوردا ندنی لە ئینگلیسییەوە: طاهر طیب أحمد – پسپۆر لە وەرگێڕان

هەر کەسێك کە بیەوێ لە بزووتنەوە ڕووحانییەکان و گەشەکردنیان تێبگات، دەبێ هەمیشە ئەمەی لە بیر بێ کە تا ئێستا، هەرچی ئینسان کردوویەتی و بیری لێ کردووەتەوە هەمووی بۆ ئەوە بووە ئەو پێویستییە مکومانەی خۆی ڕەباس بکات کە هەستی پێیان کردووە و لەو پێناوەش بووە کە بۆی خۆی پێ بشکێنە و ئازارەکانی بڕەوێنێتەوە.

هەست کردن و شەیدا بوون، ئەو دوو هێزە هاندەرانەن کە هەموو سۆز و توانایەکانی داهێنان لە ناخی مرۆڤدا تەیار دەدەن و وای لێ دەکەن لە پێنای پەردەدا ترۆپکی مەزنایەتیی توانستی خۆی پێشکەشمان بکات. باشە، ئەو هەستکردن و پێویستییانە چنە وایان لە ئینسانی کردووە هزری ئایینی و باوەڕ – بە واتا هەرە بەرفرەکەیەوە – بدرکێنێت؟ لە وردبوونەوە یەکی کەم بەسە تا ئەوەمان نیشان بدات کە زۆربەی هەرە زۆری بنەمای پەیدا بوونی دین، ئەو سۆزانەن کە کاریان لە پەیدابوونی فیکر و خودی ئەزموونی دینی کردووە.
ئەوەی پەیوەندی بە مرۆڤی سەرەتاییەوە هەبێت ئەوەیە کە ترس لە پێش هەموو شتێکدا– ترسان لە برسییەتی و لە دڕندە و لە نەخۆشی و لە مردن – هزرە ئایینییەکانیانی لە کن وەئاگا هێناوە. چونکە لەو سەردەمی هەبوون (وجود)دا، بە گشتی، تێگەیشتنی ئاستی پەیوەندییە هۆدارەکان causal connections خراپ گەشەی کردبوو، بۆیە هزری مرۆڤیش بوونەوەری ئەندێشەیی هاوشێوەی ئەو ویست و چالاکییانەی جێستاندووە کە – کەم یا زۆر – بەو ڕووداوانە بەسترابوونەوە کە مرۆڤیان ترساندووە.
بەم جۆرە هەر کەسێ و گەرەکییەتی بەرژەوەندی ئەم بوونەوەرانە بپارێزێت و بە ئەوەش وایان لێبکات کە لێی قایل بن، هەڵدەستێ کاریان بە ڕادەپەڕێنێ و دیارییان بە دەبات و قوربانییان بە دەکات. بە گوێرەی ئەو نەریتەی لە نەوەیەکەوە بە نەوەی پاشی خۆی گواستراوەتەوە، وا تێگەیەندراون یان وا لێکراون کە ئەم کردار و قوربانییانە، لە پاش مردنە، دەنەوە ڕێیان.
من لەم لایەنەوە، قسە لە دینێکی ترس a religion of fear دەکەم. هەر چەندە ئەمە دروست نەبووە، بەڵام خۆ ئەمە قەناغێکی گرینگە و لە ئەنجامی پێکهاتەی چینێکی کەهەنووتی تایبەت سەپاوە. ئەم چینە خۆی بە ناوبژیوانی نەوانی خەڵك و ئەو بوونەوەرانە دەزانێت کە خەڵکەکە لێیان دەترسن و هەر لەم ڕێگەیەشەوە بندەستیان دەکەن. لە زۆر دۆخدا، سەرکردەیەك یان فەرماندارێك یان چینێکی خانەدان کە

پلە و پایەکانیان بە هەندێ بنەمای ترەوە بەندن، ئەرکی مەلایەتییان دەگەڵ دەسەڵاتی عیلمانییان ل□□ك گ□ر□ دەدەن تا دەسەڵاتە عیلمانییەکەیان توندتر بکەن، یان سەرکردە سیاسی و چینە دینییەکان هۆکارێکی هاوبەش لە بەرژەوەندی خۆیان پەیدا دەکەن تا تەختەکانی بن خۆیان بچەسپێنن.

ڕوودانی گۆڕانکاری توند و نەکاوی emergency ناو کۆمەڵ، دەبێتە هۆی ئەوەی کە ئایین ڕوون ببێتەوە. باودایکان parents و سەرکردەکانی کۆمەڵە گەورەترەکانی مر□قایەتی کەسانێکن دەمرن و غەڵەتیش دەکەن. ئارەزووی پەیدا کردنی ئامۆژگار و خۆشەویستی و پشتیوانی، وا لە مر□ق د□کات کە هزری کۆمەڵایەتی یان مەعنەوی خودا، لە کنیان دروست ببێت. ئەمە ئەو خوداوەندە ئاگادارەیە کە دەپارێزێت و ڕێك دەخات و پاداشت دەداتەوە و تەمێش دەکات؛ ئەو خودایەیە کە بە گوێرەی سنووری دیدی ئیماندارانی – ڕیز لە ژیانی خێل یان لە توخمی مر□ق د□گرێت و خودی ژیانیشی خۆش دەوێ و بایەخیشی پێ دەدات؛ لە دڵتەنگی و لە کاتی نیگەرانیدا ئاسوودەی دەکاتەوە؛ ئەم خودایەیە کە ڕووحی مردووان دەپارێزێت. بەم شێوە تێگەیشتنە کۆمەڵایەتییە یان مەعنەوییە خەڵکی لە خودا دەگات.
نووسینە پیرۆزەکانی جوولەکە بە ڕەهایی ئەوە ڕوون دەکەنەوە کە چۆن ئایین لە دینی ترسەوە بۆ دینی مەعنەوی گەشەی کردووە و گەشەکردنەکەش لە ناو ئینجیلیشدا دەوامی بووە و نەوەستاوە. ئایینەکانی هەموو نەتەوەیێن پێشڤەچووی، بە تایبەتیش نەتەوە خۆرەڵاتییەکان، لە بنەڕەتدا دینی مەعنەوینە. پێشڤەچوون لە ئایینی ترسەوە بەرەو ئایینی مەعنەوی هەنگاوێکی گەورەیە لە ژیێ گەلاندا وەدیهاتووە.

لێ خۆ هێشتا دەبێت لە بەرانبەری ئەوانە لە خۆمان وریا بین کە خۆیان هەڵدەکێشن و دەڵێن ئایینە سەرەتایییەکان بە تەواوەتی لە سەر بنەمای ترسن و ئایینەکانی نەتەوە پێشکەوتووەکانیش لە سەر بنەمایێکی پاکی مەعنەوی هاتوونە. ڕاستییەکەی ئەوەیە کە ئایینەکان، هەموو لە هەموویان، تێکەڵەی هەردووك چەشنن و بە پێی ئەم هاوێر کردنەشیان: لە ئاستە باڵاترەکانی ژیانی کۆمەڵایەتیدا، ئایینی مەعنەوی باڵادەست دەبێت.

ئەوەی کە لە هەموو ئەم جۆرە ئایینانەدا هەیە جەستەبەندی کەسایەتی anthropomorphic character هزری یەزدانەکەیانە. بە گشتی، تەنیا ئەو تاکە کەسانەی کە لە زگماکییەوە بەهرەدارن، بە تایبەتیش لەو کۆمەڵانەی کە بنەمای هزری باڵایان هەیە، ئەوانە تا ڕادەیێکی

برچاو ل ئاستی ئم جر فیکران برزتر دبنو. دگ
هندشدا، ئو ئزموون دینیی ک هی هموویان پای سیمیشی
هی – هر چند ئم پای ب دگمن، شو پاك و خاونکی
ودر دکوت: من پی یژم هستی ئایینی گردوونزد Cosmic
Religious Feeling.

زر ئستم ئم هست ب کسك اق بکرت ک ب هیچ شویك
ئمی ل مشکیدا نبت، ب تایبتیش ئگر هزری جستبندی خودا
ل مشکیدا دروست نبوو بت. anthropomorphic conception of God
هر تاک کسك هست ب نسکی ئامانج و ئارزووکانی مرق دکات
و هستیش دکات ک ئو فرمان برز و قشنگانی هم ل سرووشت
و هم ل دنیای هزریشدا خیان پشانی ئینسانی ددن، هموویان
گاتجاین.
بوونی تاک کس وای ل دکات هست ب چشن زیندانك بکات و
دیو، ب یك جار، ل هموو ئو گردوون زبلاح تبگات.
سرتاکانی هستپکردنی ئایین گردوونییکان ل دخ سرتاکانی
گشکردندا دیارن، ب نموون: ل زر ل هزانکانی داود و هند
ل پیغمبرکانی دیکدا ئمان هن. شپنهاور ل نووسین
قشتکانی خیدا پمان یژت ک ئایینی بودی Buddhism توخمی فر
لم بهزتری تدای.

ئایینزان بلیمتکان ل هموو سردمانکدا بم ناسراون ک هیچ
عقیدیکی هستی دینییان نبوو، باویان بمش نهناو ک
خودا ل شوی مرق جستبند بت. بی نابینین هیچ پرستگیك
هب ئم چشن عقیدیی پرستنی ئینسان فر بکات و باوی
بکاتو. جا ئمی ب کورتی ل نو زیندیقانی هموو سردمکانی
پشوودا دبینین ک هندك بو هست ئایینیی هر برزان
باس بوون و گل جارانیش هاوچرخکانیان contemporaries ب
کافریان ل قم داون یانیش ب پیر و پیاوچاکیان ناسیون. ل بر
ئم ووناکییدا سیری بکین دبینین ک پیاوانی وك دمکریتیس
و فرانسیسی ئاسیسی و سپینزا فر ل یکتری نزیکن.

چن دکرت هستی ئایینی گردوونی ل کسکو ب کسکی دیک
بگوازرتو، ئگر نتواندر تگیشتنی خودایك یان هزرکی
لاهووتی ب وانی ب کسك اق بکرت؟ ب بچوونی من گرینگترین
ئرکی ئدب و زانست ئوی، ئم هست ل کن ئوانی باوی پ
دنن وئاگا بنن و پاشانیش ل کنیان (هزریان) هر زیندوو
بهلنو.

بەم شێوەیە دەگەینە تێگەیشتنێکی پەیوەندی عیلم بە دین کە زۆر لە پەیوەندییەکی ئاسایی جیاوازترە. کاتێك کەسێك کێشەکە بە مێژوویی دەبینێت؛ بەو لایەدا دەچێت کە عیلم و دین، لە بەر هۆیەکی زۆر زەق، دوو دژبەری ئاوهان کە “لە ناو یەك مەنجەڵدا ناکوڵێن.” ئەو پیاوەی قەناعەتی تەواوی بە یاسای هۆبەندی هەڵسووڕانی گەردوونی the universal operation of the law of causation یەوە هەبێت، ناتوانێت تەنانەت بە یەك چرکەیەکیش باوەڕ بەوە بێنێت کە بوونەوەرێك هەیە دەست لە ڕێچکەی ڕووداوەکان وەردەدات — بەو مەرجەی کە ئەو کەسە، بە ڕاستی، گریمەی هۆبەندی hypothesis of causalityش بە هەند بزانێت. ئاخر ئەمە فڕی بە سەر دینی ترسەوە نییە بە ئاستەمیش بایەخ بە ئایینی کۆمەڵایەتی یان ئایینی مەعنەوییەوە دەدات.

ناتوانێت لە بەر ئەو هۆیە ئاسانەی پەیوەستی دەرەکی و ناوەکی، کە کردارەکانی مرۆڤ دیار دەکات، ئەو خودایە وێنا بکات کە پاداشت دەداتەوە و تەمێش دەکات؛ چونکە ناکرێت بە هۆی ئەو کارانەی دەیانکات لە شتێکی بەستەڵەك پتر لە پێش یەزدان بەرپرسیار بێت. لە بەر ئەمەیە کە زانست بە مەعنەوییەتی تێکدەر خەتابار کراوە؛ بەڵام خۆ خەتابار کردنەکەش ناڕەوایە. پەیوەستە ڕەفتاری ئەخلاقی مرۆڤ لە سەر بنەمای توندی پەیوەندییە هاوسۆزی و پەروەردەیی و کۆمەڵایەتی و پەیوەستییەکانەوە دروست ببێت؛ بۆیە بنەمای ئایینی پەیوەست نییە. ئەو مرۆڤەی کە دەبێت ترس و ئومێدی پاداشتەکانی دوای مردن بیگێڕێنەتەوە، بە ڕاستی مرۆڤێکی بەستەزمانە.

هەر لە بەر ئەمەشە کە هەمیشە کەنیسەکان بە گژ زانستیدا چووینە و سۆزدارانی زانستییان تەمبێ کردووە. لە بەرانبەریشدا، من جەخت لەمە دەکەمەوە کە هەستی ئایینی گەردوونزەدە بەهێزترین و خاوێنترین هاندەری توێژینەوەی ئایینییە. تەنیا ئەوانەی لەم هەموو کۆششە بێ ئەندازەیە دەگەن و دەشزانن ئەو کارە پێشەنگە لە زانستی هزرەکی theoretical science بە بێ ئەم کۆششە نەدەکرا، هەر ئەمانە دەتوانن لە باڵادەستی ئەو هێزە بگەن کە لە دوورەوە وەك چەقی ڕاستەوخۆی ژیانە و تەنیا ئەو خۆی ئەم چەشنە کارەی پێ دەکرێت.

ئای لەم باوەڕە هۆشمەندە گەردوونییە قووڵە و لەو شەیدا بوونی ئەو تێگەیشتنانەی کە هەرچەندە لە ڕەنگدانەوەیەکی کزی هزرییان تێنەپەڕاندووە، بەڵام لەم دنیایەدا دەرکەوتن؛ دەبوو کەپلەر و نیوتن چەندین ساڵی تر بمابانا تا بیانتوانیبا بە تەنیایی بنەما

میکانیکییە ئاسمانییەکانییان هەڵبوەشاند بایەوە! ئەوەی بە شێوەیێکی سەرەکی لە ڕێی دەستکەوتە کردەییەکانەوە practical results ئاشنای توێژینەوەی زانستی دەبێت، بە ئاسانی تێگەیشتنێکی فیکری تەواو هەڵە لەو مر□قانە وەردەگرێت کە دنیایێکی گوماناوی گەمارۆی داون و ڕێیان بەو ڕووحە هاوشێوانە نیشان داوە کە سەتان ساڵە لە سەرتاسەری دنیادا پەرتەیان کردووە.

تەنیا ئەو کەسەی ژیانی خۆی بۆ ئەو ئامانجە تەرخان کردووە دەتوانێت لەو پاڵدەرە تێبگات کە هانی ئەو پیاوانەی داوە و ئەو هێزەی داونەتێ کە هەرچەندە بێ شمار تووشی هەرس هاتوون، بەڵام هەر ڕاست ماونەتەوە و وێڵی ئامانجەکانیان بوون و لێیان نەتەوساونەتەوە. ئەمەیە ئەو هەستە ئایینییە گەردوونزەدەیە کە ئەم توانستە بە پیاو دەدات. هاوچەرخێك دەڵێت، ناڕەوا نییە کە لەم سەردەمە کەرستزەدە materialisticی ئێمەدا تەنیا زانایانی کارا و منجڕ کەسانی دیندار و ڕاست بن.

بۆچ نەرمڕۆی□ک□ان لای چینە توندڕۆیەکان دەگرن؟ … نووسینی: باربرا ف. وۆڵتەر

ئەم لایەنگیرییە پەیوەندی بە هزرەوە نییە

نووسینی: باربرا ف. وۆڵتەر
وەرگێڕانی: طاهر طيب أحمد (مامکـــاك)

جێی سەرسوڕمانێکی زۆرە کە لە دوای شەڕی ساردەوە چینە ئیسلامییە ڕادیکاڵەکان ، بە تایبەتیش ، سەلەفییە جیهادییەکان گەشەیان کردووە. سەلەفی جیهادی بزووتنەوەیێکی ئیسلاحی ئەوپەڕ پارێزگارە و لە پێناوی دامەزراندنی خەلافەتێك تێدەکۆشێت کە لە سەر بنەمای

شەریعەت ڕێکخرا بێت. ئەو ڕێکخراوانە نکۆڵی لە دیمۆکراسی دەکەن و باوەڕیان وایە کە پەیڕەو کردنی توندوتیژی و تەقاندن terrorism ڕەوایە بۆ ئەوەی ئامانجەکانیان وەدی بێنن. پێش ١٩٩٠، تەنیا چەند چینێك جیهادی سەلەفی چالاك هەبوون كە بە پێنجەی دەست دەژمێردران. کەچی لە ٢٠٠٣ بە دوواوە، ژمارەیان گەیشتە ٤٩ ڕێکخراو.

بەڵاوبوونەوەی ئەم چینە شیر بە دەستانە، مرۆ دەتاسێنێت، چونکی ئامانجەکانیان گەلێك لە هی سوننەکان ڕادیکاڵی radical ترە کە دەیانەوێ نوێنەرایەتییان بکەن. بە پێی ڕووماڵی ئەو ٣٨٠٠٠ موسوڵمانەی لە ٣٩ وڵاتدا، لە ٢٠١٣دا ناوەندی توێژینەوەی پیو Pew Research Center کردی، زۆرینەی سوننەکان دیمۆکراسیان لە کن لە ستەمکاری autocracy پەسندترە و زۆرینەیەکی زۆریان لە دژی ئەو کوتەکبەندییەن کە بە ناوی ئیسلامەوە دەکرێت. ئەگەر ئەو هەموو موسوڵمانە بە ئامانج و ڕێبازەکانی ئەو چینە توندڕەیانە قایل نین، ئەدی بۆچ ئەو توندڕەیانە، چەندین هەندەی خۆیانیان لێهاتووە؟

وەڵامی ئەم پرسیارە ئەوەیە کە توندڕەیی بە ئاستەم پەیوەندی بە دین یان بە هزرەوە هەیە ؛ چونکە هەموو لە هەمووی تەنیا بە سیاسەت و ئاسایش بەستراوەتەوە. لەو ژینگانەی کە بە خێرایی گۆڕانی سیاسییان لە ڕوو دەدات و حوکمی قانونیان تێدا سنووردار و گەندەڵی باڵا دەست دەبێت، هاوڵاتییانی نەرمڕەو بیانووی ژێرمەندانەیان دەبێت تا هزری ڕادیکاڵی ئەو چینانە پەسند بکەن. ئەمەش سەبارەت بە هەموو وڵاتێك ڕاستە، جا ئەو وڵاتە ئیسلامی بێت یان هەر فڕی بە ئیسلامەوە نەبێت. ئەمە دیسان هەر ڕاستە، جا با زۆرینەی هاوڵاتیان باوەڕیان بە ئامانجە بنەڕەتی و ئایدیۆلۆژیاکانی ئەم جۆرە بزووتنانەوە هەر نەبێت. قیت بوونەوەی ئیسلامگەری ڕادیکاڵی radical Islamism بە هۆی فرە لایەنگری هزری توندڕەیانە نییە، بەڵکوو لە ڕەفتاری ئەو سوننە ئاساییانەوە پەیدایە کە لە کاتی تەنگانەدا پەیڕەوی دەکەن.

سوودی کەسی توندڕەو The Extremist Advantage

کە شەڕی ناوخۆ بەرپا دەبێت، وەك ئەوەی لە چاد و عیراق و نایجیریا و مالی و پاکستان و سۆمال و سوریا و یەمەن، دەگوزەرێت، هاوڵاتی نەرمڕەو ڕووبەڕووی دوو بژاردە دەبێت: یان لایەنێك دەگرێت و خۆی پێیدا شەڕ دەکاتەوە و یانیش بزاق دەکات دوورە-پەرێز دەمێنێتەوە. باشترین بژاردەش ئەوەیە کە خۆی بەو دەستە چەکدارەوە هەڵبواسێت کە

گەلەك لەگینە شەڕەکە بباتەوە و چاکسازییێکی سیاسی ڕاست پێك بێنێت. پشتیوانی کردنی لایەنی سەرکەوتوو، تاکەکان دەپارێزێت لەوەی کە لە پاش شەڕەکە تۆڵەیان لێ بکرێتەوە و لایەنگری ئەو چینەش کە پەیمانی چاکسازی دەدات ئەگەری گۆڕانێکی سیاسی ئەرێنی دەکایێنێت. لێ هاوڵاتیان نازانن کێ سەر دەکەوێت یان ئەوەتا براوە، کە ڕێشمەی دەسەڵات دەگرێت، چۆن ڕەفتار دەکات.

ئەم ستراتیژە لە قازانجی چینە توندڕۆیەکاندایە. هزری توندڕۆ ڕێی چینێك قیڕتاو دەکات تا ئەو توندڕۆیانە گردەنەوە (تەجنید بکەن) recruit کە گەرەکیانە بۆ ماوەیێکی درێژتر و بە شێوەیێکی توندتر لە میانڕۆیەکان بجەنگن. ئەو جەنگاوەرە دەمارگیرانە یارمەتی دەستە جەنگاوەرەکانیان دەدەن خێرا شەڕەکان ببەنەوە و خۆیان بە خۆڕاگر و کاریگەر ناوزەد بکەن. ئەنجامەکە جۆرێك لە پاداشتە وەریدەگرن: ئیماندارە ڕاستەکان، لەبەر خۆبەختکردن و باوڕی بتەو و نەگۆڕ بە کێشەکەیان، لە پێشدا پەیوەندی بەو توندڕۆیانەوە دەکەن؛ ئینجا تاکە کەسە کاراکان دەچنە بن باڵیان؛ چونکە دێنە سەر ئەم باوەڕە کە ڕەنگە ئەو چینە سەر بکەون. سەبارەت بە سوریا، ئەمە پڕ بە پێستی باوەڕی وڵیەم مەکانتس بوو؛ مەکانتس پسپۆری بواری تۆقاندنە و دەڵێت: سەرکەوتنە زووەکەی دەوڵەتی ئیسلامی (یان داعش) متمانەی لە کن زۆر لە جەنگاوەرە دیرینەکانی سەر بە سوپای سوریای ئازاد پەیدا کرد و وای لێکردن کە لە دەستەکانی خۆیان یاخی ببن و پەیوەندی بەو چەتە جیهادییانەوە بکەن کە وایانزانی پارەی پتریان هەیە و ڕێکتریشن.

هاوڵاتییانی نەرمڕۆش مەبەستییانە پشتیوانی ئەو چینە بکەن کە ئەگەر بێنە سەر حوکم ڕەنگە هەر وەك پێشان چۆن بوون هەروەها پاك بمێننەوە و گەندەڵی نەکەن. دڵنیا بوون لەو چینەی کە لە کاتی دەسەڵات وەرگرتندا، دادپەروەر دەمێننەوە، تا ئەو پەڕ ئەستەمە. خۆ ئەگەر سەرکردە یاخییەکان لە ڕاستیدا ئەزوەر (طموح) ambitious و چاوچنۆکیش بن، بەڵام هێشتا هەر هاندەریان هەیە و یێژن ئەمان لەو ب□ژاردەیە جیاوازن کە ئێستێکە فەرماندارن و ئارەزووشیانە گۆڕانکاری سیاسی فەراهەم بکەن. لەو وڵاتانەی کە دەسەڵاتی جێبەجێکار کەمتر لێپێچینەوەی دەگەڵدا دەکرێت، ئەمە باوە کە دەسەڵاتداری بێ کردار لە دەسەڵاتەکەی لابدرێت.

دیسانەکە شایستەیە بڵێین کە هزری توندڕۆ “پشت – لە بۆ چینە توندڕۆیەکان – دادەنێتەوە” . یێکەمین – وا لە توندڕۆیەکان ڕەچاو دەکرێت کە زۆرتر لە میانڕۆیەکان، نکووڵی لە ڕێککەوتنی مامناوەند

بکەن و بەمەش حکومەتەکان ناچار دەکەن کە پێشنیازی باشتر پێشکێش بکەن. لەبەر ئەمەیە ک□ ف□□ستێنییەکان، لەمیانی دانوستانیان دەگەڵ ئیسرائیل، حەماسیان لە دەسەڵاتداری ف□□ستێنی لە لا پەسندترە. دووەمین – پەسند کردنی هەر هزرێکی توندڕۆ وا نیشان دەدات کە سەرکردەی ئەو چینە یاخییە توندڕۆیە هەر تەنیا چاوی لە گڕدانی دەسەڵات و دەوڵەمەندی نییە و ئەگەر ئەو ئایدیۆلۆژییە لە سەرکردەکانی خواست قوربانی مەزنی بدەن و ڕەبەن و هەژار بمێننەوە، ئەوە هێشتا پتر ئەمە دەسەلمێنێت. ئوسامە بن لادن باشترین بەڵگەی بۆ ئەمە نیشان دا، چونکی هەموو دەیانزانی کە ئەو، لە پێناوی جەنگدا، وازی لە سامان هێنا بوو. لە کۆتاییدا – چینە توندڕۆیە دینییەکان، لە زۆر با بەتدا، ئامرازی دادپەروەری تایبەتی خۆیانیان هەبوو، ئەو ئامرازەش ڕەفتاری خراپ هێشتا پتر دەخاتە بەر نەشتەری لێپێچینەوە. بۆ نموونە، توندڕۆیی extremism ئیسلامییەکان فیقهێکی بەربڵاوی تایبەتی خۆی پەیڕەو دەکات. وا دیار بوو کە سەرکردایەتی قاعیدە باش لەم قازانجە گەیشتبێت، بۆیی سێرەی لەو هەرێمانە گرت کە دانیشتووانەکانیان پێویستییان بە بنەمای حوکمڕانی هەبوو. لە ناو جڤاکە دیندارەکاندا، لایەنی سێیەمیش هەیە کە متمانەی پ□دکرێت: دەشێت ئیمام و موفتی و ئایەتوڵایەکان قۆڵیان لێ هەڵماڵن و ململانێیەکان خاو بکەنەوە و ئەو سەرکردانە تەنبێ بکەن کە دەسەڵاتەکانیان بە خراپی بە کار د□ن□ن.

بنبڕ کردنی توندڕۆیی Ending Extremism

تاکەکان پێویست ناکەن باوەڕیان ب□ □اق□ کردنێکی بنەڕەتی ئیسلام هەبێت تا پشتیوانی چینێکی توندڕۆ بکەن. ئەمەش هێمای گەورەی بۆ ستراتیژی دژە تۆقاندن هەیە. قایل کردنی ئیماندارە ڕاستەقینەکان بۆ ئەوەی پەیوەندی بەم ب□زووتنەوانە بکەن، ئەرکێکی ئەوپەڕ ئەستەمە، بەڵام قایل کردنی میان□□□ی□کان ئەوەندە دژوار و ئەستەم نییە.

باشترین ڕێگە بۆ بنبڕ کردنی پشتیوانی میانڕۆیەکان لە ڕێکخراوەکانی وەك قاعیدە و داعش ئەوەیە کە هانی چارەسەر کردنی ئەو شەڕە ناوخۆییە سیاسییانە بدەین کە بەردەوامی بەو چینانە دەدات و دەیانحەوێنێتەوە. چارەسەرە سیاسییەکان هێوێنی سەلەفی جیهادینە. ئەو ڕێککەوتنانەی دەسەڵات دابی□ش دەکەن ململانێی دژواری سیاسی بنبڕ دەکات. لە کن نەرمڕۆیەکان، بابی□تک□ ئەوە نییە کە پشتی کام چین بگرن، بەڵکوو لەوە خۆی دەنوێنێت ئایا دەبێت ڕۆڵێکیان لە ناو حکومەتدا هەبێت یان لە شەڕدا بەردەوام بن.

باشترین بژاردە ڕەوشێنە. هەرکە نەرمڕۆیەکان نمایندەی سیاسی وەدەست دێنن، بناغەی پشتیوانی کردنی چینە توندڕۆیەکان لەژ دەبەتەوە. ئەمە دەقاودەق ئەوە بوو کە لە دووای مۆر کردنی ڕێککەوتنی گود فرایدەی Good Friday Agreement لە ١٩٩٨، دەگەڵ چینە مەیلەو سەربازییەکانی ئایرلاندی باکوور هاتە کایەوە. زۆربەی چینە ڕادیکاڵەکانی ئایرلاند چەکەکانیان دانا و ڕادەی توندوتیژی بە شێوەیەکی زەق و دیار کەمیکردووە. ئەمەش کە داعش سوننەکانی عیراقی وریا کردەوە تا لە دەنگدانەکانی ئایاری ٢٠١٨ خۆیان وە دوور بگرن، مرۆق دەتاسێنێ و دەنووسێت کە "ناوەندەکانی دەنگدان و ئەوانەی لە ناو ئەو ناوەندانەدان دەبنە ئامانجی شمشێرەکانمان." ئەم دەستە لەوە نەدەترسان کە ئیماندارە ڕاستەقینەکان لە دەست بدەن. بەڵکوو لەوە دەترسان نەکا میانڕەوەکان لە دەست بدەن.

پێویستە وڵاتە یەکگرتووەکان یارمەتی ئەو حکومەتانەش بدات کە دەنێو ناوچەی ململانێدانە تا دەسەڵاتی ڕاپەڕاندنیان گەشە پێ بدەن و بەهێزتریان بکەن. نەبوونی ڕێگەیەکی گونجاو بۆ پشکنینی سەرکردە عارەبەکان و ئەو گەندەڵییە لە ڕادەبەدەرەی وا لە ئارادا هەیە، دەیان ساڵە بووەتە کەسایەتی ئەم حوکمدارییانە و زۆربەی سوننەکان باوەڕ بەوە ناهێنن کە سەرکردە نەرمڕۆیەکانیش، هەرکە دەسەڵاتیان وەرگرت، مایەپووچ دەرناچن. بە هەڵکەوت نییە ئەو ئایدیۆلۆژییەی کە جەخت لە ڕەوشت و داد دەکاتەوە لە هەرێمەکدا دەرکەوتووە کە حکومەتە سەرکوتکەر و فرە خراپەکان لێی باڵا دەستن. وە بەرهێنان لە توکمە کردنی حوکمی قانون و پشکنینی هێزدار و پارسەنگ کردنی لایەنی سیاسیدا پێویستی بە سستمێکی لاوەکی دادپەروەری ناهێلێت و بیانووی پشتیوانی کردنی چینە توندڕۆیەکان خاو دەکاتەوە. ئەمە بە قسە ئاسانە. لەگەڵ ئەمەشدا، وڵاتە یەکگرتووەکان جۆرە سەرکەوتنێکی لە هاندانی هاوپەیمانەکانی، کۆریای باکوور و تایوان، بۆ ئەنجامدانی چاکسازی وەدەست هێناوە. هەرچەندە حوکمی قانون بەهێزتر بێت، ئەو هەندە ئەگەری لایەنگری توندڕۆیی بەرتەسکتر دەبێتەوە.

ڕێگەیەکی دیکەی بنبڕ کردنی چینە توندڕۆیەکان بەرینگاربووەوەی پرۆپاگەندەکانیانە. سەلەفییە جیهادییەکان، بە لای کەم، هەندێك لە نەرمڕۆیەکانیان بەمە قایل کردووە کە گەلێك لەگینە، ئەوان سستمێکی سیاسی دادپەروەرتر لە هی نەیارەکانیان دابمەزرێنن. یەك لەو ڕێگایانەی ئەم قسەکەی پێ پەرچ بدرێتەوە ئەوەیە، ئەو نموونانە بخرێنە بەر چاو کە زۆر جاران ئەو حاکمانەی ئەو ڕێسا و بنەمایانە پەیڕەو ناکەن کە خۆیان پرۆپاگەندەیان بۆ دەکەن، زیندانی کراون.

نموونەیەکی زەقی ئەو پڕوپاگەندەیە ڤیدیۆیەکەی ٢٠١٤ی ئەبوبەکر بەغدادیی سەرکردەی داعشە، کە لەو دەمەی لە ئیماندارانی دەخواست لە عیراقەدا جیهاد بکەن، خۆیشی سعاتێکی ڕۆلێکس ROLEXی لە قامکەدا بوو. وڵاتە یەککگرتووەکان دەشتوانی دەسەڵاتدارە نەرمەڕۆیەکان (گەلەکیان سەرۆك عەشیرەتن) هان بدات تا پێش لە ڕەوایی (شەرعییەتی) ئەو سەرکردە ڕادیکاڵانە بگرن کە هەوڵ دەدەن وشکەسەڵفیاتییەکانیان بۆ قازانجی خۆیان بەکار بێنن. ئەمە بە ڕاستی ئەوە بوو کە لە ڕاپەڕاندنەکەی ئەنبار ڕوویدا، کاتێك کە وڵاتە یەککگرتووەکان دەگەڵ سەرکردەی خێلەکانی ئەو پارێزگایە لە دژی القاعدة في بلاد الرافدين، کاری کرد.

ئایدیۆلۆژیای توندڕەو هەمیشە سەرنجی هەندێك لە باوەڕداران بۆ خۆی ڕادەکێشێت، بەڵام لەو کاتانەی کە دۆخەکە تەماوی و پشێوە، هزری نەرمەڕۆیەکانیش هەڵدەمژێت. ئەگەر وڵاتە یەککگرتووەکان بشەوێت ئەو دۆخانە بگۆڕێت کە پشتیوانی کردنی ئەو چینانە بکاتە بژاردەیەکی هزرمەندانەی هاوڵاتی ئاسایی، ئەو کات ئەستەم دەبێت هزری توندڕەو زیندوو بمێنێتەوە.

سەرچاوە:

گۆڤاری کاروباری دەرەوە، مانگی حوزەیرانی ٢٠١٨

https://www.foreignaffairs.com/articles/2018-06-18/why-moderates-support-extreme-groups

https://www.foreignaffairs.com/articles/2018-06-18/why-moderates-support-extreme-groups

مامۆستای بابەتی زانستی سیاسییە لە زانکۆی کالیفۆرنیا – سکولی سانتیاگۆ تایبەت بە ستراتیژی و سیاسەتی جیهانی.

https://www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev-polisci-060415-093921

https://www.foreignaffairs.com/articles/syria/2015-11-24/what-salafism

https://www.mitpressjournals.org/doi/pdf/10.1162/ISEC_a_00292

https://www.foreignaffairs.com/articles/syria/2018-02-27/why-civil-wars-are-lasting-longer

https://www.foreignaffairs.com/authors/william-mccants

کورد دەڵێت: -“پشتی بە داناوە” واتا یارمەتی سەر خستنی دا.

https://www.foreignaffairs.com/foreign-affairs-report-after-os

ama-bin-laden
https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2017-12-22/jihadist-threat-wont-end-isis-defeat
https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2018-04-25/how-elections-can-lead-peace
https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/digital-counterinsurgency